

УДК 141.(378.004)

О. В. Яковлєва,

кандидат філософських наук, доцент, ректор
(Київський інститут бізнесу та технологій)

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ ТА В УКРАЇНСЬКИХ ВНЗ У ХОДІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

У статті розглянуто особливості сучасної мовної ситуації в Україні та в українських ВНЗ під кутом зору можливих і бажаних змін у ній у ході модернізації національної системи вищої освіти. Проблему поставлено в контекст українсько-російської двомовності та взаємодії української і російської мов.

Зроблено огляд еволюції соціально-комунікативної системи України після 1991 року.

Модернізація освіти небезпідставно вважається нині в Україні пріоритетом розвитку освітньої сфери, невідкладним завданням, без вирішення якого, швидше за все, виявляться неможливими позитивні зміни та зрушення у модернізації українського суспільства, у приведенні його у відповідність з кращими світовими та європейськими зразками загалом.

"Теза про те, що освіта в Україні потребує змін, – слушно зазначає в розвиток цієї тези В. Кремень, - не вимагає якихось особливих аргументів" [1: 4] і – додамо – не викликає жодних заперечень ані у теоретиків, ані у тих, хто бере безпосередню участь в освітньому процесі в якості практиків.

Щодо конкретних напрямів і шляхів модернізації освіти, то тут подібної однотайності немає. У той час, як одні схильні робити акцент на радикальному поліпшенні матеріально-технічного забезпечення як запоруці загального успіху, інші наголошують на потребі рішучого повороту освіти до людини, посилення її гуманітарної та гуманістичної складової, що неможливо без розв'язання проблем, пов'язаних з таким фактором, як мова.

Той же В. Кремень, скажімо, називає серед основних цілей модернізації освіти (позначаючи її як "четверту стратегічну мету") здійснення "мовного прориву" в освіті, маючи при цьому на увазі, насамперед, забезпечення дійсного, а не лише декларативного, знання й використання державної мови, а також створення в українських вишах повноцінного україномовного середовища, вести мову про яке нині явно передчасно [1: 7].

На етапі державно-політичної та суспільної трансформації в Україні мовний фактор набув здатності виконувати функцію одного з головних критеріїв у визначенні місця тієї чи іншої особистості або соціальної групи не лише у рамках дихотомії: "свій" – "чужий", – а й у межах більш складної конфігурації: "свій" – "інший" – "чужий (але не ворожий)" – "ворожий".

Навіть більше того. Мовний фактор, разом з фактором багатомовності, виявляючи спроможність здійснювати вторинний вплив на такі сфери суспільного буття, як ідеологія, система цінностей, культура тощо, перебирає на себе роль одного з визначальних факторів визначення шляхів національної історії. "Культура багато в чому визначає шлях історії, – формулює цю особливість Л. Софронова. – ...Історія завжди переживає вплив культурного контексту, в якому вона інтерпретується, від цього залежить її сприйняття суспільством" [2]. Цим, додамо, зумовлюються й зміст історії та її "уроки".

Важливо пам'ятати, що мовне середовище – не механічна сума мовних практик і мовної поведінки суб'єктів, які його утворюють, а система, яка виникає внаслідок складного процесу їх всебічної взаємодії й яка наділена певним набором своїх власних якостей. Окремі індивіди мають здатність вносити до цієї системи більший внесок, інші – менший або і зовсім ніякий. Умовний "коефіцієнт" корисної дії у форматі мовного середовища одного суб'єкта може, приміром, бути 10 одиниць, а іншого – 1, 0,1 чи навіть 0,001.

Разом з тим, визначальну причину перехідного стану, що його набуло українське мовне середовище після розпаду СРСР і утворення незалежної України, варто шукати все-таки не в особливостях індивідуальної свідомості або в певній сукупності індивідуальних свідомостей, а в царині попереднього стану мовного середовища в тому вигляді, який воно мало за часів СРСР, тобто серед попередніх соціальних фактів, які мають відношення до мови.

Історичність, таким чином, слід розглядати як центральну категорію, яка дає змогу виявити ключову для розуміння характеру мовних процесів новітнього часу ланку й охарактеризувати її сутність. Здобувши державну незалежність і розгорнувши процес розбудови національної держави, українські еліти й суспільство не мали абсолютно повної свободи вибору в розв'язанні проблеми переформатування національного мовного середовища, а змушені були діяти за обставин, які були безпосередньо наявні й які де-факто було успадковано з радянського минулого.

Відтак, українське мовне середовище, осмислене як таке, яке потребує оновлення й удосконалення під кутом зору оптимального пристосування до змінених умов, постало в якості "продукту" довільної

взаємодії трьох основних факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності. Однією з ознак цього феномену виявився підвищений ступінь динамічності, тобто іманентна, внутрішньо обумовлена, схильність до будь-яких змін та відхилень від попереднього стану, а також особлива чутливість до зовнішніх впливів. Додатковою складністю такому – гіпердинамічному – станові надала та обставина, що мовне середовище автоматично відкидає будь-які зовнішні обмеження та заборони штучної природи, реагуючи й сприймаючи лише ті, які воно створює саме в процесі своєї саморегуляції.

Мовне середовище є одним з тих понять, які уточнюють і поглиблюють іншу наріжну категорію соціолінгвістики, актуальну й вагому з точки зору теми нашої статті, – "мовний простір". Під останнім прийнято розуміти "географічні, демографічні або соціальні параметри поширення тієї чи іншої мови у сучасному світі" [3]. На нашу думку, не варто забувати і про політичні, юридичні й деякі інші параметри. Підстави для такого уточнення цілком очевидні. Юридичний фактор, наприклад, – проголошення української мови єдиною державною в Україні – здійснив відчутний вплив як на мовну ситуацію в державі, так і на соціально-комунікативну систему в цілому.

Є ще й параметр державний, на підставі якого виокремлюється таке поняття, як "державний мовний простір". В Україні станом на даний момент державний мовний простір і мовний простір з українською мовою як функціонально домінують за їхніми межами не співпадають. Відсутня гармонія з огляду на особливості функціонування української мови й у трикутнику: державний мовний простір – мовний простір – мовний простір освіти. Усе це породжує відповідні виклики, створює серйозні проблеми, а в певному сенсі навіть формує ґрунт для виникнення небезпечних загроз.

Ще однією характерною рисою мовного простору в Україні слід вважати його не повну відповідність комунікативному просторові, його характеру та основним особливостям. Ця тема, на наш погляд, заслуговує на спеціальну увагу й заслуговує на окрему ґрунтовну розмову.

Нині український мовний простір набув вигляду, який відрізняє його і від радянського, і від пострадянського стану, хоча, певна річ, твердити, що він – мовний простір – втратив зв'язки із цими станами, було б, гадаю, передчасно. Фактором, що визначає специфіку сучасного вигляду національного мовного простору, є новий юридичний – державний – статус української мови з усіма прямими і опосередкованими наслідками, які із цього факту випливають або потенційно можуть впливати. Головні серед цих наслідків полягають, по-перше, у зміні вектору розвитку соціальної функції української, російської й інших мов, наявних в українському державному мовному середовищі, по-друге, у поступовому, але, як свідчать соціологічні опитування останніх десяти-п'ятнадцяти років, неухильному, розширенні функціональної сфери української мови, а також її питомої ваги у цій сфері.

Зміни спостерігаються й на рівні мовної ситуації, зокрема, мовної ситуації в українських вищих навчальних закладах та в системі освіти загалом. У радянську добу в Україні, як відомо, під впливом низки лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів і обставин сформувалася внутрішньо несуперечлива, а в чомусь навіть цілком гармонійна, двочленна (двокомпонентна) соціально-комунікативна система, заснована на практично рівній представленості й рівній участі української та російської мов, а також на українсько-російській або російсько-українській двомовності (чи диглосії). Після 1991 року розпочинається, з кожним роком набираючи обертів, процес модифікації складу та домінант цієї системи. Нині, після майже двадцяти років існування України у статусі незалежної, суверенної держави, є підстави стверджувати, що українська соціально-комунікативна система набула іншого, порівняно з тим, який вона мала у попередній історичний період, вигляду, а також те, що стан підвищеного динамізму цієї системи зберігається, обіцяючи нові зміни і зрушення в коротко- та в середньостроковій перспективі.

Якщо скористатися відомими категоріями, запропонованими свого часу А. Швейцером та Л. Нікольським, то можна стверджувати, що мовна ситуація в Україні протягом останніх двадцяти років перетворилася з екзогосної збалансованої на екзогосну незбалансовану. Змін зазнали як статус головної мови, яка визначає характер національної мовної ситуації – української, – так і мови російської, котра за традицією має неабияке значення для цієї ситуації, здійснюючи відчутний вплив на неї. Змінилися також якість модифікації кожної із цих мов та характер і особливості взаємодії між ними.

Сучасна мовна ситуація в Україні відзначається дисгармонійністю, у найбезпосередніший спосіб відображаючи загальну дисгармонію всієї системи суспільних відносин, яка склалася у державі протягом її існування у суверенному статусі внаслідок особливостей трансформаційних процесів, а також через вплив різного роду обставин, успадкованих з минулого і зумовлених специфікою національного історичного розвитку. Як невід'ємний елемент суспільно-політичної системи мовна ситуація існує й еволюціонує за її загальними законами і закономірностями, хоча й здатна виявляти при цьому певну самостійність.

Для української мови як для базового і ключового елементу мовної ситуації, який мав би бути ще й домінуючим, залишається неподоланою суперечність між, з одного боку, її функцією засобу комунікації, з іншого, – місією пріоритетної форми виявлення "духу нації" (у тому розумінні цієї категорії, яке свого часу запропонував В. фон Гумбольдт), вирішального критерія ідіоетнічної ідентифікації історичної території, що здійснила акт перетворення на територію державну. Додаткової неоднозначності при цьому додає те, що нація, про виявлення духу якої в українській мові ідеться, після тривалого періоду недержавного існування здобула власну національну державність і переживає етап її остаточного становлення та еманіпації.

Процес утвердження української мови як "мови номер один" в Україні як за офіційним статусом, так і за фактичним станом триває. Одним з актуальних завдань у рамках цього процесу слід вважати забезпечення переходу від "етнографічної" і псевдопатріотичної мотивації привілейованого положення української мови у колі інших мов, присутніх в українському мовному просторі, до мотивації соціальної. У такий спосіб виявилось б можливим підійти до розв'язання завдання гармонізації мовної ситуації на якісно новому рівні у річищі загального процесу суспільної модернізації. Не менш злободенною є проблема подолання диспропорцій, які мають місце у регіонах, негативно впливаючи на якість загальнонаціональної ситуації.

Внутрішню суперечливість і неоднорідність української мовної ситуації не слід вважати унікальним явищем в історії світової цивілізації ані у синхронному, ані в діахронному аспекті. Абсолютно стабільних, внутрішньо цілісних і гармонійних мовних ситуацій практично не існує, хоча є такі, які максимально наближені до такого стану, як от, приміром, в Ісландії, де ісландською мовою, яка є державною, говорить (без жодного примусу з боку влади) 99% населення, або в Угорщині, де угорською, яка також має статус державної, користується майже 95% мешканців країни.

З іншого боку, відомі мовні ситуації складніші й навіть набагато складніші за українську. Хрестоматійним прикладом у цьому відношенні може служити ситуація в Океанії й на островах Малайського архіпелагу, зокрема, на острові Нова Гвінея, де на п'ять мільйонів осіб наявна майже тисяча живих мов. Максимальну ж мовну щільність було зафіксовано у XIX ст. в Австралії, де в середовищі з 300 тисяч осіб перебувало у користуванні п'ятсот мов [4].

Умовно ідеальною із суто лінгвістичної точки зору прийнято, як відомо, вважати мовну ситуацію, яка є як монолінгвістичною (такою, коли мовою, яка є державною, говорить практично все населення країни), так і моногосною (коли в обігу присутня лише одна форма існування мови). На практиці подібні випадки можливі хіба що теоретично. Навіть гранично прості й прозорі, на перший погляд, мовні ситуації, які мають місце, наприклад, у Франції або Ірландії, де до 95% населення складають – відповідно – французькі та англійські монолінгви, при глибшому проникненні в сутність явища виявляються не прості, а складні, хоча їхня складність має іншу природу, ніж та, що її спостерігаємо в Україні.

Специфіка мовної ситуації в Ірландії, наприклад, визначається особливим характером наявної там ірландсько-англійської двомовності, позбавленої або практично позбавленої конкуренції між мовами, які її утворюють. Ірландський досвід дає корисний матеріал для зіставлення, дозволяючи глибше й різнобічніше осмислити деякі з параметрів мовної ситуації й їхнє дійсне значення. Йдеться, зокрема, про такі, як поєднання і співіснування у повсякденній комунікації, з одного боку, формального пріоритету ірландської (гельської) мови, з іншого, – реальної переваги мови англійської без антагонізму між ними й їхніми носіями і поза негативним дискурсом, який би міг передбачати провокування соціальної напруги.

Ірландсько-англійська двомовність закріплена в країні на законодавчому рівні в такий спосіб, що ірландській мові надано статус державної та першої офіційної, тоді як англійській – статус другої офіційної мови. Антагоністичний характер об'єктивно наявної суперечності між двома мовами значною мірою нейтралізується й знімається завдяки втіленню в життя комунікативної стратегії, заснованої не на протиставленні ірландської як "своєї" для більшості населення Ірландії та англійської як "чужої", а на їхній реальній взаємодії, формально закріпленій у відповідний спосіб на законодавчому рівні, тобто – на розумно регульованій двомовності. Таку модель, на наш погляд, слід вважати раціональною й оптимальною для мовних ситуацій, подібних до ірландської або типологічно близьких до неї.

На прикладі Ірландії можна, крім усього іншого, з належною долею наочності побачити такий феномен, як розмежування понять "володіння" мовою та "користування" мовою. За офіційною статистикою, на достатньому рівні володіє ірландською 42-43% громадян, а хоча б з відносною регулярністю користуються нею лише третина мешканців країни, в той час, як більше половини з них – не спілкуються цією мовою взагалі.

Ірландський досвід врегулювання мовної ситуації цікавий і корисний ще й тим, що дає приклад максимально наближеного до оптимального за даних умов і обставин співвідношення "повсякденної" і "формальної" двомовності. Запропонована на державному рівні модель взаємодії ірландської й

англійської мов і визначення статусу кожної з них ґрунтується на природному станові речей і не викликає заперечень у більшості населення.

Українську мовну ситуацію прийнято зараховувати до того типу, для якого характерні, з одного боку, ускладнена внутрішня структура, з іншого, – присутність різноспрямованих за своєю сутністю і водночас відносно рівнозначних за інтенсивністю виявлення тенденцій, сукупна дія яких не дає змоги досягти спільного вектора або синергії між ними. Ця ситуація належить до складних і неоднорідних, передусім, через її багатомовність, а також через низку інших обставин, зокрема, українсько-російську диглосію, тобто рівноправного функціонування українського й російського мовних кодів, які сприймаються як одна мова.

Ще більшої заплутаності їй надає наявність такого мовного стану особистості, для якого характерне володіння й використання у повсякденній комунікації не однієї, а двох форм існування рідної мови: літературної мови та діалекту [5].

Потужний прорив діалектів до тих сегментів мовного простору, який з огляду на усталені донедавна уявлення й норми та писані й неписані правила мав би забезпечуватися навіть не переважно, а виключно літературною мовою (приміром, у медіа, зокрема, на телебаченні), супроводжуваний, до того ж, їхнім фактичним урівнюванням у правах, – надає мовній ситуації в Україні ще більш специфічного забарвлення. Вочевидь, є підстави для того, щоб розглядати факт рівноправного співіснування літературної мови й окремих діалектів у забезпеченні сфери публічного інформування та спілкування як характерну особливість історичного моменту. Спонтанна нерегульована взаємодія між учасниками цього співіснування, крім усього іншого, спричиняє появу іншого феномену: літературномовно-діалектного "суржика", виведеного за межі будь-якого впливу з боку нормативно кодифікованого корпусу сучасної української літературної мови.

Попри те, що протиставлення в рамках тієї чи іншої національної мови, з одного боку, її літературної форми, з іншого, її територіальних (територіальні діалекти), регіональних (регіональні діалекти), соціальних (соціолекти), етнічних (етнолекти) та інших можливих форм значною мірою являє собою умовність, бо всі ці варіанти не протистоять одне одному, а доповнюють одне одне як різні форми виявлення й існування однієї мови, – відчутна перевага діалектів над літературною мовою в сучасній Україні не може не викликати занепокоєння.

При цьому йдеться не про всі, а саме про окремі діалекти, локалізація яких пов'язана переважно із західноукраїнським регіоном, а також ті архаїчні варіанти цих діалектів, які через збіг обставин збереглися у середовищі західноукраїнської за походженням української діаспори в таких країнах, як США, Канада, Австралія й інші. У такий спосіб, можливо, задовольняється дедалі сильніше й помітніше педальований суспільно-політичний попит на насичення мови публічного користування такими новими елементами, які не мали б аналогів у російській мові й у своїй сукупності забезпечували кількісне зменшення спільного українсько-російського мовного фонду за рахунок збільшення "українсько-українського". Можна припустити, що у цьому випадку йдеться про перетворення у коротко- або середньостроковій перспективі чинної норми літературної мови на морально застарілу з наступним утвердженням замість неї нормативних параметрів нового зразка.

Головну причину існуючого нині стану речей, а також його витoki слід шукати, передусім, у наявності специфіки вербального вираження та маркування національно-культурної і національно-мовної свідомості, зумовленої особливостями історичного розвитку і різними формами багатомовності, а також тривалим періодом недержавного розвитку української мови, супроводжуваного постійним тиском на неї з боку тих мов, які мали статус державних (російська, німецька, польська, румунська).

Дається взнаки своєрідність співвідношення українського етнічного та мовного факторів, які не співпадають один з одним і останній з яких не "покриває" повністю перший, зокрема й через те, що, як свідчать переписи населення і соціологічні опитування, рідною для частини етнічних українців є не українська, а російська мова. Вербалізована інтерпретація українським мовним соціумом навколишнього світу й себе у цьому світі, світовідчуття та світорозуміння українського етносу не вичерпується лише українською мовою, доповнюючись російською, а в деяких випадках, на регіональному рівні – й іншими мовами (угорською, румунською, польською, русинською та ін.). Негативний вплив на мовну ситуацію здійснюється також внаслідок неспівпадіння фактичних меж етнічної спільноти та чинного адміністративно-територіального поділу.

Сучасна українська мовна картина світу, заснована на традиційному, "донауковому", світобаченні, лише незначною мірою доповнену й уточнену світобаченням власне науковим, – перебуває в стадії адаптації як до модерних інтернаціональних уявлень, так і до оновлюваних під впливом нових вимог ціннісних пріоритетів української національної спільноти, виявляючи на даному етапі розбіжності з цими пріоритетами. Аналогічні або співвідносні розбіжності мають місце й на рівні ряду етнонаціональних спільнот. У стадії підвищеного ступеню динамізму знаходиться і структура української національної мовної особистості.

Не втрачає своєї актуальності сформована і закріплена в колективній свідомості протягом попередніх історичних періодів (антиукраїнська за своєю сутністю) неформальна суспільна ієрархія мов, які використовуються у національному мовному середовищі і згідно з якою російська мова традиційно сприймається як "вища" й "культурніша" а українська – як "нижча" й "менш культурна". Перехід з української як рідної на інші мови як мови постійної комунікації вважається кроком уперед, у той час, як перехід з інших мов як рідних на українську як мову спілкування – кроком назад.

Людині як істоті соціальній, яка постійно перебуває в ситуації взаємодії з іншими членами суспільства й того конкретного сегменту (соціальної групи), до якої вона – ця людина – належить, – притаманна схильність до оцінювання позицій (статусів), якими володіє як вона сама, так і ті, хто її оточують. Ця схильність, як свідчать соціологічні дослідження, передбачає, крім усього іншого, порівняння власної позиції або власного статусу з позиціями-статусами інших. При цьому природним прагненням для переважної більшості членів будь-якого суспільства є здобуття кращої позиції, набуття вищого суспільного статусу, зрештою, перехід до вищої соціальної верстви, супроводжуваний зміною первісної соціальної функції.

Той чи інший соціальний статус, так само, як і зміна статусу, як правило, здобувається шляхом встановлення суб'єктом з іншими суб'єктами відносин або конкуренції (суперництва), або кооперації (співпраці). Згідно з експериментальними даними, кооперація неможлива без відповідного рівня розвитку мови й мовлення. В умовах українського суспільства й української нації в добу її бездержавного існування у більшості соціальних верств сформувався стійкий стереотип, відповідно до якого під розвитком мови того чи іншого україномовного суб'єкта й він сам, і оточуючі здебільшого розуміли відмову від рідної мови та перехід до спілкування російською, нехай навіть і зі зниженням рівня його мовної компетенції.

Проблема зниження рівня мовної компетенції – як індивідуального, так і групового та колективного – є нині для української мовної ситуації однією з гостро актуальних і, до того ж, таких, що створюють загрозу для культурного розвитку й поступу нації. У сучасній Україні стало напрочуд мало "сильних мовних особистостей" (термін, запроваджений Т. Космедою для позначення носіїв мови, які володіють нею досконало, на дуже високому рівні), а ті, що лишилися, не представлені в належний спосіб у національному мовному та інформаційному просторі. Якість мовної компетенції, на превеликий жаль, жодним чином не береться до уваги в середовищі державно-політичної еліти, не враховується як обов'язковий критерій включення до неї. Незнання або недостатнє знання української мови не розглядається як фактор, який мав би перешкоджати входженню особистості до елітарного кола.

За концепцією "дієвості" американського психолога Р.Уайта, однією з властивостей людини є прагнення до такого рівня компетентності, який би дозволяв їй контролювати оточуюче соціальне середовище. Соціальна компетентність включає в себе й компетентність мовну. Відтак, зниження рівня мовної компетенції, як правило, має для людини негативні наслідки, з одного боку, обмежуючи її можливості контролю середовища, з іншого, – знижуючи рівень її конкурентності порівняно з іншими членами суспільства.

Внаслідок системної відмови від української мови як рідної на користь російської зі "статусних" та інших мотивів вона – українська мова – для основної маси населення у значній частині регіонів опинялася в менш сприятливій ситуації, ніж російська, а в окремих регіонах і деякі інші мови. Враховуючи, що мовна особистість формується на ґрунті рідної мови, проте не вичерпується нею, особливо у дво- або багатомовному середовищі, проблема збереження й забезпечення повноцінного функціонування й розвитку української мови як рідної істотним чином позначається на загальному стані мовної ситуації.

Зміна структури мовної або мовленнєвої особистості в ході соціалізації суб'єкта, тобто процесу, в межах якого він засвоює певний соціальний досвід, адаптуючись до того соціального оточення, в якому перебуває, не є суто українським феноменом, не може вважатися рідкістю або винятком з правил. Такого роду зміни мали і мають місце у багатьох суспільствах, хоча об'єктивні обставини й суб'єктивні мотиви, які спонукають до цього, можуть бути різні, серед іншого, приміром, такі, що пов'язані з так званім "постколоніальним синдромом", характерним для низки країн Африки та Азії, які здобули державну незалежність у другій половині ХХ ст.

Мовну ситуацію в Україні вирізняють щонайменше дві особливості, безпосередньо пов'язані з феноменом багатомовності. Це, по-перше, певна розбалансованість, зумовлена пошуком нової моделі співвідношення між, з одного боку, реально існуючим станом справ у мовному середовищі, а з іншого, юридичним статусом, на підставі якого відбувається регламентація відповідних мовних, культурно-мовних, національно-мовних процесів і явищ з боку держави. По-друге, ситуативна перевага суб'єктивних параметрів над параметрами об'єктивними. Усе це знаходить своє безпосереднє вираження не лише на рівні мовної, а й мовленнєвої ситуації у межах уже не мовної спільноти, а мовленнєвого колективу.

Соціальні установки щодо рідної для більшості представників титульної нації мови та інших мов, у той чи інший спосіб присутніх в українському мовному просторі, в умовах сучасної України виявляються здебільшого вагоміші від тих як суто кількісних, так і якісних показників, з допомогою яких прийнято описувати об'єктивні параметри мовної ситуації.

Однією з прикметних особливостей мовної ситуації в Україні на початку нового століття слід визнати її історичну вкоріненість і виразну зумовленість традиціями етномовного розвитку. Саме традиційні елементи визначають як сутність, так і основні особливості нинішньої мовної ситуації. Це можна було б вважати позитивним фактором розвитку, якби цей традиціоналізм, окрім усього іншого, не перешкодив модернізації мовної ситуації та її адаптації до змінених конкретно-історичних обставин і, насамперед, до переходу до державної моделі існування української нації, яка передбачає особливу роль української мови як державної.

Одним з найважливіших наслідків історичної вкоріненості слід вважати відсутність достатнього ступеню уніфікованості національної мовної особистості з точки зору наявності в її структурі української мови як рідної. Рідна мова як наріжний камінь мовного світогляду та основа для формування схожого для всіх її носіїв способу мислення в Україні варіативна. Навіть в етнічних українців, для яких українська є рідною, вона інколи не забезпечує весь обсяг комунікативних потреб самостійно, а співіснує з іншою мовою чи мовною формою (діалектом, просторіччям, "суржиком"). Серед найпоширеніших варіантів такого співіснування можна згадати такі, як: рідна українська та російська як мова повсякденного спілкування у побуті та/або на роботі, рідна українська та регіональний або місцевий діалект як засіб повсякденного спілкування, рідна російська і українська як мова повсякденного спілкування, українська як одна з двох рідних та російська як друга рідна та ін.

Відтак, замість стану "однорідномовності", який багато хто з фахівців вважає оптимальним для мовної особистості виникає стан дво- або багатомовності, який має свої переваги, проте несе в собі й загрози, зумовлені, зокрема, й тим, що він перевищує психічні можливості пересічної людини (Б. Гавранек, Р. Грехем, А. Мартіне). Дія відомого "закону рідної мови" Й. Л. Вайсгербера, згідно з яким кожна мова формує свій специфічний "мовний організм", розкриваючи носієві мови з найперших, дитячих, років його життя існуючу в його рідній мові духовну силу та творчий потенціал, – внаслідок цього втрачає ефект прямої дії, опосередковується, послаблюючись і призводячи, крім усього іншого, до певної маргіналізації й навіть занепаду національної, колективної (групової) та індивідуальної духовності.

На спеціальну увагу при цьому заслуговує, гадаю, той факт, що ані етнічна, ані мовна, ані етномовна українська традиція не являють собою внутрішньо цілісний комплекс з безперервною поступальною траєкторією історичної еволюції. Навпаки, кожній з них притаманна, з одного боку, перервність, а з іншого, – спиралеподібність, котра виявляється в тому, що у межах наступного історичного етапу відбувається певне уточнення, а в окремих випадках – і зміна вектору загального розвитку. У сучасній мовній ситуації присутньо чимало явищ, безпосередньо зумовлених тими обставинами, які виникали й склалися у рамках такого роду перерв.

Існує чимало підстав для того, щоб стверджувати, що сутність та особливості мовної ситуації в Україні визначаються нині не одноосібно українською мовою як мовою титульної нації та державною мовою, а українською мовою разом з російською та їхньої взаємодії в усій її різноманітності. Саме ці дві мови вважає для себе рідними понад 98% населення. Ними переважно забезпечується комунікація, а також потреби державного, суспільного, індивідуального життя. Для української мови в цьому є як позитивні, так і негативні сторони.

Вирішальне значення для розуміння сутності й особливостей сучасної мовної ситуації належить, як і раніше, феномену українсько-російських міжмовних відносин. Будь-які спроби представити цю ситуацію у відриві від цих відносин апріорі не можуть принести позитивного результату, а картина, одержана на їх основі, буде штучною, якщо не сказати – хибною. Відтак, мовна ситуація в Україні формується, передусім, двома мовами: українською та російською, хоча й не вичерпується ними та їх взаєминами. Присутність першої з них у національному та державному мовному просторі при цьому поступово зростає, в той час, як соціальні функції другої, навпаки, неухильно зменшуються. Тим не менше, російська мова продовжує залишатися впливовим фактором українського мовного простору, без якого неможливе ані адекватне розуміння цього простору, ані його дальший розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результат. – К., Грамота, 2005. – 448 с.
2. Софронова Л. А. Введение. – В кн.: Категории и концепты славянской культуры. Труды Отдела истории культуры. – М., Ин-т славяноведения РАН. – 2008. – С. 5.

3. Солнцев В. М., Михальченко В. Ю. Русский язык: проблема языкового пространства // Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – М. Эдиториал УРСС, 2000. – С. 5-17.
4. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. – М., 2000 – с.158-159.
5. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми. – Полтава, 2008 – с.337.

Матеріал надійшов до редакції 27.08. 2010 р.

Яковлева Е. В. Особенности языковой среды в Украине и в украинских ВУЗ в ходе модернизации системы образования

В статье рассмотрены особенности современной языковой ситуации в Украине и в украинских вузах под углом зрения возможных и желательных изменений в этой системе в ходе модернизации национальной системы высшего образования. Проблема поставлена в контекст украинско-русского двуязычия и взаимодействия украинского и русского языков. Сделан обзор эволюции социально-коммуникативной системы Украины после 1991 года.

Yakovleva O. V. Features of linguistic environment in Ukraine and in the Ukrainian institute of higher education of higher during modernization of the system of education

The article discusses the features of the contemporary language situation in Ukraine and Ukrainian universities from the perspective of the possible and desirable changes in it during the modernization of the national system of higher education. The problem is observed in the context of Ukrainian-Russian bilingualism and interaction of Ukrainian and Russian languages. The evolution of socio-communicative system of Ukraine since 1991 is overviewed.